

Исидора Г. БЕЛАКОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

ЛЕКСИЧКА СПОЈИВОСТ У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ СРБА ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 19. ВЕКА**

У раду се анализира лексичка спојивост појединих лексема у језику српских аутора прве половине 19. века, дакле, предстандардне епохе развоја српског књижевног језика. Анализиране су именичко-глаголске и придевско-именичке везе. Забележено стање дато је у виду речника и упооређено са стањем у савременом српском језику како би се уочили главни развојни токови. Поред тога, утврђено је у којој мери лексичка семантика посматраних лексема и жанр утичу на природу структурне везе у коју анализиране форме ступају.

Кључне речи: лексичка спојивост, српски језик, 19. век.

1. Временски период омеђен последњим деценијама 18. и првом половином 19. века из више је разлога један од најважнијих у историји књижевног језика код Срба. У овом периоду, познато је, као последица изразитог друштвеног прогреса, најпре на територији Јужне Угарске, а потом и у Кнежевини Србији, долази до промена које ће имати кључне реперкусије на структуру будућег језичког стандарда. С једне стране, у духу просветитељских идеја вернакулар постаје визија основе будућег стандарда (уз различите приступе његовој будућој структури), а идеја о демократизацији културе рађа и реформисано писмо и правопис. С друге стране, снажне везе – остварене како са цивилизацијским тековинама далеко прогресивније Европе тако и са Русијом – дају импулс раскиду са средњовековном традицијом и усвајању нових жанрова, те постављању фундамената публицистици, науци и администрацији (у савременом смислу речи).¹ Иако већ и први текстови овог профила указују на извесно присуство језичких црта специфичних за одређени стил/жанр, ранија

---

* isidora.bjelakovic@gmail.com

** Овај рад представља резултат истраживања у оквиру пројекта *Историја српског језика* (178001) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Више о овом в. у Kretschmer 2004; Милановић 2013.

истраживања научног стила (посматраног у најширем смислу) предстандардног периода указују на изузетно високу експресивност и рецептурност² (в. Стојановић 2003; 2007; Бјелаковић 2016). Поред тога, анализе новинског и научног стила јасно показују да ове текстове често карактерише лексичко прилагођавање укусу или образовању публике, лексичка и термилошка неуједначеност, те опонашање стила датог жанра у културно доминантним и узорним језицима (в. Милановић 2013: 196; 211–234; Бјелаковић 2017: 85–140).³

2. Да би се стекла општа слика о токовима конституисања једног функционалног стила (у овом истраживању – научног), неопходно је, међутим, спровести далеко исцрпнија истраживања, што подразумева сагледавање језика текстова овог профила са различитих аспеката – лексичког, термилошког, синтаксичког, стилског и сл.

Из наведеног разлога, примарни фокус овог истраживања постављен је на један сегмент оваквог типа анализе – на лексичку спојивост три термина која су посматрана као базни: /Сунце/, /рат/ и /војна/ како би се (1) уочили главни развојни токови у погледу овог феномена у српском језику 19. и 20. века и (2) утврдило у којој мери лексичка семантика и жанр утичу на природу структурне везе у коју анализирани форми ступају.

2.1. Под лексичком спојивошћу у овом раду подразумева се било која група речи чији су чланови семантички повезани ради остваривања лексичке кохезије. Термин лексичка спојивост у овом раду се, дакле, употребљава у оној вредности коју је примарно имала колокација (Firth 1957; Halliday 1966 према Martyńska 2004: 2–5). Наиме, за разлику од *колокације*, која се обично дефинише контрастивно у односу на појам *идиом* и *слободна лексичка комбинација*, подразумевајући везу међу речима која се налази негде између ових појмова (Ridanović 1985: 318; Manning, Schütze 1999: 141; Lipka 2002: 182–184; Prčić 2008: 148–154), *лексичка спојивост* посматра се као шири појам који укључује и колокацију, али и оне лексичке везе које би се могле сматрати слободним. Разлог за овако шире постављен оквир истраживања налази се у природи језика који се анализира – неелабираног престандардног израза у којем је понекад веома тешко уочити јасну границу између слободних комбинација речи, насталу као резултат случајног одабира, и колокација – арбитрарне везе међу лексемама (Nejgebauer 1982: 344; McKeown, Radev 2000: 1; Manning, Schütze 1999: 141–143; Siepmann 2005: 432; Martyńska 2004: 5; Дражић 2014: 25–69).

2.2. У раду се анализира опсег лексичке спојивости наведених термина у следећим уџбеницима и приручницима:

² У питању је стил типичан за ране фазе развоја науке уопште који подразумева одсуство јасне научне методологије и честу употребу језичких средстава атипичних за савремени научни стил, односно средстава карактеристичних за неразвијен научни дискурс (прескриптивност, субјективни тон, ирелевантне дигресије, позивање на Бога и сл.) (Стојановић 2007: 55).

³ Истраживања указују на то да је већ у првим новинским информативним жанровима (у вестима) експресивност била сведена на минимум, чиме је од почетака опонашан стилски манир истог жанра у узорним језицима, пре свега у немачком (Милановић 2013: 261–265).

(1) за термин /Сунце/:

Кљочић у мое землеописаніе. Павломъ Соларичемъ. У Венецији, 1804.
Астрономија или наука о звездама. Гаврило Поповић. Београд, 1850.
Обитиј земљописъ за србске гимназије. Никола Крстић. У Београду, 1861.
Како је у Месецу? Димитрије Јосић. У Н. Саду, 1867.

(2) за термине /војна/ и /рат/:

Историја прикључењя у Србији год. 1807. и 1808. Јоанъ Јоанович, *Летописъ за год. 1827. Часть перва*, 14–43.
Кратка всемирна историја од Георгија Магарашевића, професора. (1831). Прир. Ј. Ајдано-вић и И. Бјелаковић. Фототипско издање. Н. Сад, 2013.
Србска историја за основне србске школе. У Београду, 1850.

Забележене везе најпре су дате у речнику, а потом је спроведена њихова анализа. Регистровани спојеви навођени су у транскрибованој форми (у складу са савременим правописним решењима српског језика; Пешикан и др. 2014), а потврде у оригиналној графици и правопису.⁴

2.3. Анализирани су следећи синтагматски структурни типови:

(1) Именица + глагол: Лексема /Сунце/ забележена је у свим примерима у којима је употребљена у функцији семантичког субјекта (агенса), нпр. *Сунце исходи, излази* и сл. У речнику су наведене и сложене везе, односно примери у којима везу остварују најпре именица и глагол, а онда тај глагол и одговарајућа рекцијска допуна (нпр. Н_(Сунце) + обраћати се + око + Г).⁵ С друге стране, лексема /војна/ и /рат/ регистроване су у спојевима у којима имају функцију семантичког субјекта или објекта: нпр. *војна доноси крвопротитија, објавити рат*.

(2) Придев + именица: У питању су структуре у којима се придевском лексемом реферише о неком својству ентитета означеног датом именицом, нпр. *жестоко, гдно Сунце; крвав, междусобни рат*.

3. Лексичка спојивост са лексемом /Сунце/

3.1. Посведочени примери (наведени у речнику) указују на изражену диспропорцију у погледу опсега лексичке спојивости лексеме /Сунце/ за глаголску и придевску лексему. Док је, наиме, веза лексеме /Сунце/ и глагола веома развијена, број регистрованих веза с придевом је минималан.

/Сунце/ + ГЛАГОЛ / ГЛАГОЛСКА ПЕРИФРАЗА:

Н + БАВИТИ СЕ + НАД + И + АДВ.: И овако Сунце бависе [...] надъ полукружіемъ Землѣ севернимъ отвесно (1804: 68)

Н + БАЦАТИ + А (ЛУЧЕ): Зато у овај данъ Сунце луче свое отвесно по равнителю земномъ [...] баца (1804: 67)

Н + ВОСХОДИТИ + НАД + А: Оно [Сунце, прим. аут.] [...] надъ Зренникъ [...] восходи [...] (1804: 69)

Н + ВРАЋАТИ СЕ: Одавде се враћа сунце натрагъ къ Равнителю [...] (1850: 11)

⁴Најчешће је навођена само једна потврда, уз коју је дат податак и о другим делима у којима је иста веза посведочена.

⁵У литератури се понекад истиче предност оваквог приступа будући да омогућава бољи увид у функционисање једног језика (в. Јрцева 1998: 469; Siepmann 2005: 416–417).

- Н + ГРЕЈАТИ: [...] оно [Сунце; прим. аут.] светли и грее (1850: 16)
 Н + ГРОЗИТИ СЕ ('претити') + инф.: [...] ерѣ Сунце [...] обратъ южни у мраку оставити све се већма грози (1804: 70)
 Н + ДАВАТИ + А: [...] оно [Сунце; прим. аут.] [...] земљи нашої плодоизобиліе дас (1850: 16)
 Н + ДЕЙСТВОВАТИ + НА + А: Сунце [...] починѣ [...] на Землю поотвѣсно дѣйствовати (1804: 66); Исто као Месец, дејствује и Сунце на воду (1867: 53)
 Н + ДОЊИ/ДОЛАЗИТИ + (НА + А / К + Д): На први степенъ Рѣба доће Земля 23^{та} Августа (Сунце на 1° созвѣздія Дѣве) (1804: 67); Нама се чини, као да сунце у пролеће и преко лета све ближе къ нама долази [...] (1850: 9)
 Н + ДОСПЕТИ + ДО + Г: Одавде сунце иде навише [...] докъ око 9. Юнія недоспе до повратногъ круга (1850: 10)
 Н + ЗАЛАЗИТИ: Оно [Сунце; прим. аут.] се нами раћа и залази ближе Юга (1804: 68; 1850: 4; 1861: 4)
 Н + ЗАХОДИТИ: [...] ерѣ Сунце [...] исходи и заходи (1804: 70); Ту можеш видети како се [...] раћа и заходи Сунце (1867: 19)
 Н + ИЗЛАЗИТИ: [...] оно [Сунце; прим. аут.] свакогъ ютра на истоку излази (1850: 4; 1861: 4)
 Н + ИМАТИ + А (сјајност): И сунце наше има ону отворену, трептећу сјајностъ (1850: 8)
 Н + ИСХОДИТИ: [...] ерѣ Сунце [...] исходи и заходи (1804: 70)
 Н + ИТИ + (ОД + Г / К + Д): Нама се чини, као да сунце [...] у зиму [...] све далѣ одъ насъ иде (1850: 9); Одавде сунце иде навише, све къ сѣверу (1850: 9)
 Н + КРЕТАТИ СЕ + К + Д: Съ ове точке креће се сунце къ югу (1850: 11)
 Н + (НЕ)МЕЊАТИ + Г (места): [...] сунце свогъ места никако неменя (1850: 9)
 Н + МИЦАТИ СЕ: [...] ерѣ оно [Сунце; прим. аут.] се [...] немице са свогъ места (1850: 4)
 Н + НАЗНАМЕНАВАТИ + А: Овда Сунце по полукружію Землѣ южномъ [...] успоредно назнаменава коло (1804: 69)
 Н + НАСТУПИТИ + НА + А: [...] кадъ Земля наступи на 1° Рака (Сунце на 1° Козорога) (1804: 69)
 Н + ОБИЛАЗИТИ + ОКО + Г: Сунце око Землѣ сваке године обилази (НК 1861: 4)
 Н + ОБРАТИТИ СЕ / ОБРАТИТИ СЕ + ОКО/ОКОЛО + Г: [...] Сунце [...] не ходи, него се само [...] обраћа около Осе Міра (1804: 62); сви бы рекли [...] да се сунце око землѣ обрће (1850: 9)
 Н + ОГЛЕДАТИ СЕ + НА + Л: [...] јер онда би се на њој огледало Сунце као на кавом испупченом огледалу (1867: 9)
 Н + ОЖИВЉАВАТИ + А (природу): [...] оно [Сунце; прим. аут.] светли и грее, да сву природу оживљава (1850: 16)
 Н + ОЗАРИТИ/ОЗАРИВАТИ + А (+ И): Сунце [...] Землю озарява (1804: 72); сунце свакій данъ светлосћу своіомъ озари и све остале стране нѣне (1850: 13)
 Н + ОКРЕТАТИ СЕ + ОКО + Г: [...] дай да представимо себи, да земля стои а сунце да се око нѣ окреће (1850: 10)
 Н + ОСВЕТЉАВАТИ + А: Зато Сунце [...] Землю осветлява (1804: 64)
 Н + ОСИЛОВАТИ + А: Зато у овај данъ Сунце [...] полакѣ круга нашега осіява (1804: 67–68)
 Н + ОТКРИВАТИ СЕ: Сунце [...] откривасе [...] све то више, и ми добивамо [...] дуже дане (1804: 65)
 Н + ПОДИГИТИ СЕ + ИЗНАД + Г: Напоследак се подигне Сунце изнад обзора (1867: 31)
 Н + (НЕ)ПОМЕРАТИ СЕ: Сунце [...] се непомера (1850: 4)
 Н + ПОМРАЧАВАТИ СЕ: Сунце и Месец тамни, илити помрачавасе (1804: 72)
 Н + ПРИВЛАЧИТИ + А: Као што сунце землю нашу къ себи привлачи [...] (1850: 40)
 Н + ПРОДУЖАВАТИ + А: Сунце [...] дане намъ све више продужава (1804: 70–71)
 Н + ПРОСИПАТИ + А (свет, луче): [...] ерѣ Сунце [...] свѣтъ свой отвѣсно просипа (1804: 67); Ибо Сунце отвесне луче [...] по полукружію Землѣ южномъ просипати зачинѣ (1804: 68)
 Н + ПУТОВАТИ + И: Сунце, путуюћи овомъ дугулясто косомъ стазомъ око землѣ, иде [...] къ сѣверномъ полу (1850: 10)
 Н + РАБАТИ СЕ: Ту можеш видети како се на другом светском телу раћа и заходи Сунце (1867: 19; 1804: 68)
 Н (Сунце и Месец) + САДЕЙСТВОВАТИ: [...] онда садејствују заједно сунце и месец (1867: 53)
 Н + СВЕТЛЕНИ: [...] оно [Сунце; прим. аут.] светли и грее [...] (1850: 16)
 Н + СИЛАТИ + НА + А: Зато Сунце [...] 20^{та} Марта, отвесно на земнога равнителя сія (1804: 64)
 Н + СПУСТИТИ СЕ + ИСПОД + Г: Баш се спусти сунце испод горизонта (1867: 32)
 Н + СРАВЊИВАТИ + А + Д: Зато у овај данъ Сунце [...] данъ сравнива ноћи (1804: 67–68)

- Н + СТАЈАТИ: [...] сунце [...] стои на једном месту (1850: 4; 1867: 34)
 Н + СТУПИТИ + на + А: Одавде се враћа сунце натрагъ къ Равнителю и ступи на нѣга око 10. Септембра (1850: 11)
 Н + ТАМНЕТИ: Сунце и Месец тамни, илити помрачавасе (1804: 72)
 Н + УНИЋИ + у + А: Земља наша униће у 1° Лава (Сунце у 1° Водолеа) (1804: 70)
 Н + УЋИ + у + А: 23^{ра} Октовра уће Земља у 1° Телца (Сунце по привидномъ у 1° Скорпиона) (1804: 63)
 Н + ХОДИТИ: Но ми смо мало пре видели, да Сунце [...] не ходи (1804: 62)
 Н + ЧИНИ + А (благодѣјаније): И ово велико благодѣјаніе чини оно [Сунце; прим. аут.] не само земљи нашої (1850: 16)

ПРИДЕВ + /СУНЦЕ/:

- ГРДНО ~ ('велико'): Месец нам се чини мало мањи од грдног сунца (1867: 10)
 ЖЕСТОКО ~: [...] тамо нема ни облака који добротворно заклањају жестоко сунце (1867: 28)

3.2. Неразвијен дијапазон спојивости типа придев+именица лексеме /Сунце/ очекиван је у делима овог профила будући да не постоји могућност детерминације овог небеског тела у погледу састава, квалитета, статуса (једино је у врсти) и сл.,⁶ за разлику, на пример, од лексеме /река/, /земљиште/, /земља/ (в. Бјелаковић 2011; Бјелаковић, Суботић 2011). Сунце се квалификује само у погледу величине и интензитета зрачења, при чему су забележени квалификатори изразито експресивни и нетипични за савремени језик науке: *грдно* и *жестоко* *Сунце*.

Међутим, ово не значи да је опсег лексичке спојивости лексеме /Сунце/ ограничен и у делима других жанрова. У књижевноуметничким текстовима 18. и 19. века уочава се, наиме, далеко већи број веза: Изворе мудрости, *душевно* Сунце, Зѣнице ума! (Д. Обрадовић – *Совјети здраваго разума*); Они дукати! одъ кои, ни зраци *божјегъ* сунца нису имъ већма очи просвещавали... (Д. Обрадовић – *Басне*, 1788); [...] понеже е у зиму као што говоримо *зубато* сунце [...] (А. Максимовић, *Пчелар*, 165); [...] коя нѣму *светло* сунце [...] предвозвщаваше (Д. Обрадовић, *Собраније*, 1793); [...] наука близу насъ сја како *небесно* сунце (Д. Обрадовић – *Живот и прикљученија*, 1783) и сл. Сасвим је, дакле, извесно да опсег лексичке спојивости не зависи само (1) од семантичког потенцијала базне именице него и од (2) природе текста, тј. жанра, (3) од тога да ли дата лексема има статус термина или лексеме општег лексичког фонда, односно (4) да ли се употребљава само у основном или у секундарном значењу.

3.3. С друге стране, обележја [+ динамичност]⁷ и [+ самоактивност], карактеристична за лексему /Сунце/, јесу релевантна за развијен опсег лексичке спојивости ове лексеме и глагола / глаголских перифраза. Управо због тога највећи број забележених глаголских лексема припада глаголима кретања: Сунце *ходи*, *восходи*, *залази*, *излази*, *исходи*, *заходи*, *миче се*, *иде*, *обилази*, *обраћа/обрће/окреће се око нечег*, *помера се*, *мења место*, *путује*, *креће се*, *доспева до нечег*, *подигне се изнад* и *спусти се испод нечега*, *униће/уће* (нпр. у 1° Лава), *враћа се*, *дође*, *ступа/наступа* (нпр. на 1° Козорога). Поред наведених, у анализираној грађи лексема /Сунце/ остварује везе

⁶ На идентичну ситуацију указује и лексема /Месец/ (в. Бјелаковић 2015).

⁷ Иако је кретање Сунца само привидно, у језику се лексема која денотира овај појам понаша као да поседује наведено обележје.

и са глаголима стања:⁸ *Сунце се рађа, помрачава, тамни, огледа се, показује се, има сјајност, светли, грози се учинити нешто*; са каузативно-медијалним⁹ глаголима / глаголским перифразама: оно *озарјава/озари, осијава, осветљава нешто, баца луче по нечему, сија на нешто, греје, продужава дане, сравњива дан ноћи, бави се над нечим, дејствује на нешто, привлачи (Земљу), оживљава природу, даје плодизобиље, чини благодјаније*; и са креативним глаголима: *Сунце назнамењава* коло. Лексема /Сунце/, за разлику од лексеме /Месец/, не успоставља везу са рецесивним¹⁰ глаголима (в. Бјелаковић 2015), што је и очекивано будући да се они у анализираној грађи везују за процес примања светлости, што се Сунцу, као звезди која је искључиво емитује, не може приписати.

3.3. Будући да колокација представља динамичку и променљиву категорију (в. Драгићевић 2007: 224), забележено стање упоређено је са ситуацијом у савременим уџбеницима из географије (Грчић и др. 2008; Димитријевић, Томић 2008; Гавриловић, Гавриловић 2009).

Не само да у савременим уџбеницима уз лексему /Сунце/ није регистрован ниједан придевски колокат него се и у погледу односа и потенцијала у погледу спојивости са глаголом уочава далеко мањи број веза. Реч је о спојевима (1) са глаголима кретања: *Сунце може да излази, залази, улази, мења положај, обилази око нечег, пролази кроз нешто, стиже, удаљава се*; (2) са глаголима стања: *Сунце сија/засија, кулминира, емитује (светлост, енергију)* и (3) са каузативно-медијалним глаголима: *Сунце обасјава нешто*.

3.4. Поред тога, једна од разлика у односу на савремени језик сигурно је и израженост синонимичности која се уочава у текстовима 19. века, те су, на пример, према глаголима *излазити/изаћи, залазити/заћи* и *обилазити/обићи*, који су забележени и у савременим уџбеницима, у грађи из 19. века регистровани и глаголи: *восходити, исходити; заходити*;¹¹ *обраћати се*. Међу регистрованим глаголима кретања у савременим уџбеницима у највећој мери се, дакле, бележе они изведени од основе *ићи (изаћи, заћи, проћи, стићи, ући)* и њихови имперфективни парњаци: *излазити, залазити, пролазити, стизати, улазити*. Глаголи кретања, изведени од других основа, забележени у 19. веку, нису се стабилизовали у стандардном српском језику у наведеним везама: *ходити, восходити, наступати* и сл.

3.5. Глагол /помрачавати се/ потпуно се изгубио из употребе у наведеним спојевима и у савременом језику везе попут *Сунце се помрачава, тамни* и сл. замењене су спојевима са глаголским перифразама (*долазити до помрачења Сунца*), номинализованим конструкцијама (*помрачење Сунца се дешава*) и сл.

⁸ Ови глаголи (медијални) реферишу о стању или промени стања неког ентитета. Г. А. Золотова (1982: 162) издваја подгрупу глагола стања (стативне глаголы) називајући је функционалним глаголима (функтивне глаголы). Ови глаголи не реферишу о неком деловању, већ о функционисању појединих предмета као делу њихове инхерентне способности (*ветар дува, Сунце сија* и сл.).

⁹ Под каузативно-медијалним глаголима подразумевају се они код којих се деловањем агенса (у овом случају – Сунца) стимулише промена стања ентитета обухваћеног глаголском радњом (нпр. *осветљава-ти*). Овај термин делимично је преузет из класификације глагола М. Алановића (2011).

¹⁰ У питању су они глаголи код којих је глаголска радња усмерена на субјекатски појам као на семантички објекат (нпр. *добити*) (в. Алановић 2011: 158).

¹¹ Употреба глаголских колоката изведених од глагола /ходити/ вероватно је била подржана руским језиком (в. Анисимова, Иванова и др. 1975).

Очекивано, у грађи из 19. века (искључиво у уџбенику из 1804. г.) регистрован је и изванредан број славенизама који су временом замењени другим формама: *восходити*, *озарјавати* и сл.

4. Лексичка спојивост са лексемом /војна/

За разлику од претходног случаја, у анализираној грађи лексеме /војна/ и /рат/ показују развијену спојивост како са придевима тако и са глаголима.¹²

(А) /ВОЈНА/ у функцији семантичког субјекта + ГЛАГОЛ / ГЛАГОЛСКА ПЕРИФРАЗА:

- Н + БЕСНИТИ: Юшшъ е све еднако беснила на сѣверу война [...] (1827: 14)
 Н + ДОНЕТИ + А: [...] Войне, кое су [...] новый редъ са собомъ донеле (1831: 100)
 Н + ЗАДАТИ + А (ране): [...] война Югурте, коя е држави многе ране задала (1831: 36)
 Н + ЗАДРЖАТИ + А: [...] роди се страшна [...] война [...] коя е [...] науке у свомъ напредку задержала [...] (ГМ 1831: 100)
 Н + ИЗРОДИТИ СЕ: [...] откуда су се [...] междусобне войне изродиле [...] (ГМ 1831: 38)
 Н + НАРУШИТИ/НАРУШАВАТИ + А: [...] откуда су се наравно [...] войне изродиле, кое су свободу Римскогъ народа нарушили [...] (1831: 38); [...] но гражданске войне внутренность Царства нарушавати почну (1831: 135)
 Н + ОКОНЧАТИ СЕ: [...] и тако се войне Карѳагенске са свимъ окончаю [...] (1831: 36)
 Н + ОПУСТОШИТИ + А: [...] родисе страшна [...] война [...] коя [...] Нѣмачку са свимъ опустошила [...] (1831: 100)
 Н + ПОЧЕТИ: и почне завоеваніемъ овы земали неприѣтельство война [...] (1827: 14–15)
 Н + РОДИТИ СЕ + (С + И / ПРОТИВ + Г / ИЗМЕЖ + Г) [...] но потомъ се роди междусобна война са Спартанцѣма [...] (1831: 21); Но пре, него што се Саксонска война оконча, роди се друга у Италиі противъ Лонгобарда (1831: 59); [...] родисе [...] война [...] измежъ Протестанта и Католика [...] (1831: 100)
 Н + СТАТИ + Г ('ИЗАЗВАТИ'): [...] буду велике промѣне, као н: п: Войне [...] кое су многогъ кровропролитія стале [...] (1831: 100)
 Н + ТРАПАТИ + КВАНТ. (ТЕМП.): [...] война са Спартанцѣма, коя е много година траяла (1831: 21)
 Н + УНИЧТОЖИТИ + А ('УНИШТИТИ'): [...] откуда су се [...] войне изродиле, кое су [...] благодостояніе нѣгово уничтожиле (1831: 38)

(Б) /ВОЈНА/ у функцији објекта (семантичког или формалног)¹³ + ГЛАГОЛ / ГЛАГОЛСКА ПЕРИФРАЗА:

- ВОДИТИ + А + С + И: [...] водили су Римляни са сосѣдныма народима непресѣчне войне (1831: 29)
 ЗАПОЧЕТИ + А + (С + И; ИЗМЕЖ + Г): [...] обяве имъ ратъ зато, што су [...] войну съ Масѣнѣссомъ започели [...] (1831: 35); Ово све было е као предсказаніе оне ужасне войне, коя е [...] измежъ Руссіе и Франціе започела се (1831: 129; 1827: 15)
 ИМАТИ + А + С + И: Трояни есу [...] познани збогъ дуготраоѣе войне кою су съ Грецыма имали (1831: 17)
 ОКОНЧАТИ + А: Римляни толике войне, съ толикомъ среѣномъ окончавши, осиле се [...] (1831: 34)
 ПРЕДВОДИТИ + А: ...онъ е отредіо да два Краля буду, кои бы [...] войне предводили [...] (1831: 21)

¹² Тревало би напоменути да овом приликом нису анализирани спојиви којима се реферише о називу појединих ратова (нпр. Картагенски рат, пунически ратови и сл.).

¹³ У оквиру глаголских перифраза (нпр. *водити рат*) лексема *рат* нема статус семантичког, него формалног објекта који функционише као инхерентни део перифразе.

ПРЕДУЗИМАТИ + А: Јошшг е све еднако беснила на сѣверу война, коју е Французскій [...] Императоръ [...] предузимао (1827: 14)
 ПРЕСЕБИ + А: [...] кои бы [...] изыскали да се у Спаниі война пресеѣче [...] (1831: 33)

(В) ПРИДЕВ + /ВОЛНА/:

~ велика: И тако се война велика роди [...] (1831: 28)
 ГРАЖДАНСКА ~: [...] но гражданске войне внутренность Царства нарушавати почну (1831: 135)
 ДУГОТРАЈУЃА ~: Трояни есу [...] познани збогъ дуготрајуће войне [...] (1831: 17)
 КРВАВА ~: Крвава и ужасна и дуготрајућа война буде збогъ те причине [...] (1831: 59)
 МЕЖДУСОБНА ~: [...] но потомъ се роди междусобна война са Спартанцима [...] (1831: 21)
 НЕПРЕСЕЧНА ~ ('непрекидна'): [...] водили су Римляни са сосѣдныма народима непресеѣчне войне (1831: 29);
 СЕДМОГОДИШЊА ~: до 1763. Траяла е седмогодишња Война [...] (1831: 138)
 СТРАШНА ~: [...] причину да страшной войни год: 1812 (1831: 127)
 ТРИДЕСЕТОГОДИШЊА ~: Послѣ ове тридесетогодишнѣ войне [...] (1831: 100)
 ТРИДЕСЕТОЛЕТНА ~: 1618. до 1648. Траяла е тридесетолѣтна война [...] (1831: 137)
 УЖАСНА ~: Крвава и ужасна и дуготрајућа война буде збогъ те причине [...] (1831: 59)

5. Лексичка спојивост са лексемом /РАТ/

(А) /РАТ/ у функцији семантичког субјекта + ГЛАГОЛ / ГЛАГОЛСКА ПЕРИФРАЗА:

Н + ДАТИ ПОВОД + Д: Но да напоменемо само она изобрѣтѣнія, коима е ратъ поводъ дао (1831: 78)
 Н + ИЗРОДИТИ СЕ: [...] дођу нѣке Аџіе [...] съ томъ тужбомъ, да се на востоку ратъ изродіо [...] (1831: 65)
 Н + ЛИШАВАТИ + Г: Ратъ [...] тисяще лишава живота [...] (1831: 77)
 Н + ОПУСТОШАВАТИ + А: Ратъ [...] опустошава обдѣланне землѣ [...] (1831: 77)
 Н + ОКОНЧАТИ СЕ: [...] оконча се Турскій ратъ (1831: 101)
 Н + ПРИНОСИТИ + А: [...] ово зло, кое намъ ратъ приноси, бива само зато, да [...] (1831: 77)
 Н + ПРОЖДИРАТИ + А: [...] ратъ [...] прождире богатство державе (1831: 103)
 Н + РОДИТИ СЕ / РАБАТИ СЕ: [...] отудъ се морао често раѣјати ратъ (1831: 4); Другій пунічскій ратъ роди се по краткомъ времену [...] (1831: 32)
 Н + РАЗОРАВАТИ + А: [...] ратъ пакъ разорава спокойство (1831: 103)
 Н + СМЕТАТИ + Д: Ратъ [...] смета изображенію оны искусства, коя само у миру цвѣтаю [...] (1831: 77)
 Н + СТАЈАТИ НА ПУТ + Д: [...] ратъ [...] на пут стае ономъ, што бы добро и полезно за ню быти могло (1831: 103)
 Н + ТРАЈАТИ: Докъ е јошшт овай ратъ съ Шведомъ траяо [...] (1831: 110, 1850: 39)

(Б) /РАТ/ у функцији објекта (семантичког или формалног) + ГЛАГОЛ / ГЛАГОЛСКА ПЕРИФРАЗА:

А + ВОДИТИ (+ С + И): [...] но будући да су са Маури ратъ водили [...] (1831: 73; 1850: 35)
 ЗАПОЧЕТИ + А + С + И: [...] започне се съ Англиомъ на ново ратъ (1831: 125; 1827: 14)
 А + ИМАТИ + С + И: [...] зато што е ова ратъ съ Турцы и Персіјани имали (1831: 129)
 ОБЛАВИТИ + А + Д: [...] чујући то, обяве имъ ратъ [...] (1831: 35)

(В) ПРИДЕВ + /РАТ/:

КРВАВ ~: [...] кои е [...] причину дао томъ ужасномъ и крвавомъ рату [...] (1831: 17)
 МЕЖДУСОБНИ ~: Послѣ много крвавы междусобны ратова [...] (1831: 40)
 УЖАСНИ ~: [...] кои е [...] причину дао томъ ужасномъ и крвавомъ рату [...] (1831: 17)

6. Анализирана грађа указује на стилски немаркирану коегзистенцију славенизма /војна/ и лексеме /рат/, што је и очекивано за језик предвуковске епохе, а за шта би се разлог могао наћи не само у непревредном стању предстандардног израза него и у избегавању монотоности исказа у тексту историјске тематике – у којем је управо *рат* централна окосница готово сваког поглавља.

6.1. За разлику од лексеме /Сунце/, форме /војна/ и /рат/ у анализираној грађи уз себе везују бројне придевске квалификаторе, којима се указује (1) на врсту сукоба с обзиром на учеснике (*гражданска, междусобна војна; междусобни рат*), (2) на дужину трајања (*дуготрајућа, седмогодишња, тридесетогодишња војна*) и (3) на степен разарања и размере (*крвава, страшна, ужасна, велика војна; крвав, ужасни рат*). У савременим уџбеницима славенизам /војна/ није забележен ни у једном примеру, а уз лексему /рат/ посведочен је исти тип квалификатора: *братоубилачки, грађански, међусобни, одбрамбени, привредни, рововски, светски, феудални, хладни, царински рат; дуг, дуготрајан, краткотрајан, једанаестогодишњи, петомесечни рат; велик, крвав, исцрпљујући, тежак, успешан рат*. Међутим, за разлику од лексеме /Сунце/, чији семантички потенцијал не отвара у науци веће могућности за детерминацију, број придевских лексема којима се упућује на врсту рата с обзиром на сукобљене стране далеко је бројнији у савременим текстовима. Лексема /рат/, наиме, временом шири своје семантичко поље и у савременом свету не денотира искључиво оружани сукоб, те се појављују спојиви попут *привредног, хладног* или *царинског рата*. Поред тога, размере ратова у 20. веку постају далеко веће те се говори и о *светском рату*. Славенизми *граждански* и *междусобни* бивају замењени формама *братоубилачки, грађански, међусобни рат*, а појављују се и везе попут *одбрамбени, рововски рат*.

6.2. Кад су у питању спојиви са глаголима, у језику прве половине 19. века код Срба уочавају се везе (1) са каузативним глаголима: *војна/рат доноси* (нови ред), *стаје на пут нечему, приноси зло, задаје ране држави, задржава* (науке у напретку), *нарушава слободу, изазива крвопроливија, даје повод нечему, смета изобразењу*; (2) са глаголима који реферишу о фази у реализацији рата: *војна/рат се изроди/роди/рађа, траје, бесни, оконча се*; може да се *објави, започне*; (3) са деструктивним глаголима: *разорава, опустошава, лишава живота, прождире* (богатство државе), *уничтожава*; (4) са релационим глаголима:¹⁴ *рат се предводи, предузима* и (5) са десемантизованим глаголима: *рат се води, има се с неким*.

Након поређења са савременим уџбеницима уочава се подједнак број веза са глаголима следећих категорија: (1) са каузативним глаголима (*рат даје повод нечему, доводи до нечег, доноси страдања, патње, оскудицу, тегобе, има утицаја на нешто, омогућава, погађа државе, ствара услове за нешто*); (2) са глаголима који реферишу о фази (*рат почиње, траје, одмиче, шири се, заврши се*); (3) са деструктивним глаголима (*рат може да опустоши / остави пустош, да разара*). У суштини, малобројне разлике у односу на савремено стање јесу или структурне (*разоравати* → *разарати; опустошавати* → *пустошити; имати рат* → *ратовати*) или стилске

¹⁴ Реч је о глаголима који реферишу о успостављању новог односа између објекта глаголске радње и агенса.

(пре свега, губљење експресивних структура попут: *рат се рађа, прождире, задаје ране, лишава слободе* и сл.).

7. Закључак

7.1. Разлике у односу на ситуацију у савременом српском језику односе се, дакле, на инвентар појединих глаголских лексема које нису уобичајене у савременом језику науке, не егзистирају у стандарду или постоје у другом значењу, форми или са различитом рекцијом. Ове разлике могу се поделити на неколико типова:

- а. употреба необичних и архаичних спојева: *Сунце назнамењава коло, срањива дан ноћи, дејствује на нешто; бави се над нечим, рат се предузима, има с неким; он разорава спокојство* и сл.
- б. употреба експресивних спојева (нпр. *Сунце баца луче/светлост, просипа светлост, огледа се, грози се чинити нешто*;¹⁵ *рат се изроди, бесни, прождире богатство државе* и сл.).
- в. разлика у погледу рекцијске допуне: *восходити + над + А; мењати + Г*.
- г. различита семантичка реализација појединих глаголских лексема: *наступати* у значењу 'ступати'.¹⁶

7.2. Кад су у питању везе са придевским лексемама, наведени примери јасно указују на то колико лексичка семантика постављених именичких форми утиче на потенцијал њихове спојивости. С друге стране, сасвим је извесно да опсег лексичке спојивости не зависи само од семантичког потенцијала базне именице него и од природе текста, тј. жанра, од тога да ли дата лексема има статус термина или лексема општег лексичког фонда и, коначно, од тога да ли је употребљена у примарном или секундарном значењу.

7.3. Уџбеници из 19. века писани су више научно-популарним него научно-уџбеничким стилем – који би требало да буде утемељен на логичности и рационалности (в. Тошовић 2002: 266–267; Тошовић 2004: 33). На то највише указује изразита употреба експресивних средстава, одсуство строгог одабира језичке грађе, наглашења синонимија – чиме је свесно подстицана потпунија рецепција текста.

На основу грађе анализиране у овом раду, али и ранијих истраживања (в. Бјелаковић 2011; 2015; Бјелаковић, Суботић 2011), може се закључити да је, по свему судећи, током друге половине 19. и у 20. веку у научним текстовима процес стабиловања лексичких спојева ишао ка уклањању експресивних средстава, ограничавању синонимије, те ка стабиловању неколико општеприхваћених веза. С друге стране, као последица развоја појединих дисциплина и услед потребе за номиновањем нових појмова, временом се уводе нове везе којима се богати опсег лексичке спојивости.

¹⁵ За последња два глагола у савременом српском језику очекује се агенс са обележјем [+живо] те је персонификована употреба лексема /Сунце/ уз ове глаголе необична и нетипична за уџбенички подстил.

¹⁶ Иако је наведено значење потврђено у РМС, као глаголски колокат уз лексему /Сунце/ чини се веома необичном.

Литература

- Алановић М. *Каузативност – манипулативност: од концепта ка форми*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2011.
- Анисимова Т. И., Иванова З. Э. и Уљанко Р. В. *Пособие по лексической сочетаемости слов русского языка. Словарь-справочник*. Под редакцией Т. П. Плещенко и Л. Ф. Саковец. Минск: Издательство „Высэйшая школа”, 1975.
- Бјелаковић И. „Колокација у језику предвуковске епохе (лексеме *земља, земљиште*).” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 40/1 (2011): стр. 303–312.
- Бјелаковић И., Суботић Љ. „Колокација са лексемом *река* у српском књижевном језику предстандардне епохе (дијахроно-синхрони план).” *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXXVI/1 (2011): стр. 33–44.
- Бјелаковић И. „Колокације са термином *месец* у српском књижевном језику предстандардне епохе.” Грковић-Мејџор Ј., Ружић В. (ур.) *Српски језик и његове норме (дијахроно-синхрони аспекти)*. *Лингвистичке свеске 10*. Нови Сад: Филозофски факултет: 2015: стр. 110–123.
- Бјелаковић И. „Експресивни валери у језику науке код Срба у 18. и 19. веку.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 45/1 (2016): стр. 161–173.
- Бјелаковић И. *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку (математичка географија и астрономија)*. Нови Сад: Два пера, 2017. < <http://www.dvapera.rs/resursi/Isidora-Bjelakovic-Terminologija-kod-Srba.pdf> > 17. 12. 2017.
- Гавриловић Љ., Гавриловић Д. *Географија за I разред гимназије*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.
- Грчић М., Станковић С., Гавриловић Љ., Радовановић С., Степић М., Ђурић С. *Географија за III разред гимназије*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.
- Димитријевић М. С., Томић А. *Астрономија за 4. разред гимназије природно-математичког смера*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.
- Драгићевић Р. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Дражић Ј. *Лексичке и граматичке колокације у српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2014.
- Золотова Г. А. *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. Москва: Издательство Наука, 1982.
- [Ярцева В. Н.]. *Большой энциклопедический словарь. Языкознание* Москва: Научное издательство Большая Российская энциклопедия, 1998.
- Милановић А. *Језик весма полезан*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2013.
- Пешикан М., Јерковић Ј., Пижурица М. *Правопис српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2014.
- Стојановић А. „Интимизација у српској научној прози.” *Стил* (2003): стр. 144–155.
- Стојановић А. „Рецептурни стил српскојезичне научне литературе XVIII века.” *Стил* (2007): стр. 51–61.
- Тошовић Б. „Експресивност.” *Стил* (2004): стр. 25–61.

*

- Firth J. R. *Papers in Linguistics 1934–1951*. Oxford: Oxford University Press, 1957.
- Kretschmer A. „Формирање функционалних стилова у српској писмености у доба Вукових реформи.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/1 (2004): стр. 201–210.
- Lipka L. *English lexicology*. Tübingen: Narr, 2002.
- Manning C., Schütze H. *Foundation in Statistical Natural Language Processing*. Cambridge, 1999.
- Martyńska M. „Do English language learners know collocations?” *Investigationes Linguisticae*, Vol. XI, (December 2004): 1–12.
- McKeown K. R., Radev D. R. „Collocations.” Dale R., Moisl H., Somery H. L. (Eds.) *Handbook of natural Language processing*. New York – Basel: Marcel Dekker, Inc., 2000: 525–542.
- Nejgebauer A. „Одlike kolokacija u engleskom jeziku.” *Zbornik radova instituta za strane jezike i književnosti*, sv. 4 (1982): стр. 339–347.
- Prčić T. *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad: Zmaj, 2008.
- Riđanović M. *Jezik i njegova struktura. Savremeno lingvističko osvjetljenje*. Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1985.
- Siepmann D. „Collocation, colligation and encoding dictionaries.” Part I: Lexicological aspects. *International Journal of Lexicography*, Vol. 18, No. 4 (2005): 410–443.
- Tošović B. *Funkcionalni stilovi*. Graz: Institut für Slawistik, 2002.

Isidora G. Bjelaković

LEXICAL COMPATIBILITY IN THE LITERARY LANGUAGE OF SERBS IN THE FIRST HALF
OF THE 19TH CENTURY

Summary

This paper analyzes lexical compatibility of the lexemes /Sun/ and /war/. The data was taken from several textbooks from the 19th century (1804–1867). Structural relations between nouns and verbs, as well as adjectives and nouns were analyzed with the above-mentioned lexemes. The recorded state is given in the form of a dictionary and compared to the situation in the modern Serbian language. It is concluded that the process of stabilization of collocations, when it comes to analyzing lexemes in textbooks of the standard Serbian language, leaned towards narrowing collocation range of the above-mentioned base lexemes and stabilizing of mostly two or three generally accepted relations, the stabilization of several generally accepted links, on the one hand, as well as the introduction of new connections resulting from the development of given disciplines and the need to nominate new notions.

Key words: lexical compatibility, Serbian literary language, 19th century.